

Ірина ЧУГАЄВА

ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЛЮБЕЧ НА СТОРІНКАХ ЛІТОПИСІВ

Любеч досі – одне з найзагадковіших міст Давньої Русі, історія якого ще рясніє “білими” плямами. Серед них дискусійним питанням є час виникнення поселення на місті Любеча та його перша згадка в Повісті временних літ (далі – ПВЛ) на 25 років раніше, ніж Чернігова. Любеч має унікальне географічне розташування. Це було місто Чернігово-Сіверської землі на торговельно-транспортному шляху “з Варяг у Греки”, що проходив Дніпром.

Любеч був малою батьківщиною таких видатних особистостей, як святий Антоній Печерський. За однією з версій, звідси виводилися мати князя Володимира Святого Малуша та її брат, “уй” Володимира, Добриня. Це також була одна з резиденцій чернігівських князів. Уже за новіших часів Любечем володів чернігівський полковник, а згодом наказний гетьман Павло Полуботок. У ХІХ ст. там розташовувався маєток графа Григорія Милорадовича. Багате місто і на давні церкви. Зокрема, ще Г. Милорадович наприкінці ХІХ ст. нарахував 7 храмів у містечку, з яких зберігся лише Спасо-Преображенський, родинна усипальниця Милорадовичів¹. Не обходили місто увагою як давньоруські літописці, книжники, так і професійні дослідники – історики й археологи. Втім, найголовніше – це перше чернігово-сіверське місто, яке відзначив літопис.

Вперше Любеч згаданий у Повісті временних літ під 882 р. як один з головних форпостів, що захопив і підкорив своїй владі (“посади муж свои”) князь Олег на шляху просування з Ладоги на Київ². Оминути Любеч, рухаючись із Ладоги (Новгорода, про який говорять літописи, тоді ще не існувало) Дніпром до Києва, він ніяк не міг, тому в літописі і згадана ця подія. Можливо, вже після підкорення Любеча Олег запровадив у місті інститут посадника, тому Володимир Коваленко та Андрій Казаков вважають, що батько Добрині Микитича та Малуші Малко (Любетчанин) був посадником у Любечі. В X ст. формуються укріплення Окольного граду³. Любеч

¹ Милорадович Г. А. Местечко Любеч (прежде бывший город). – Чернигов; Санкт-Петербург, 1855; 1859. – С. 35–37.

² Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 16;

Комментарий к главе 9 // Константин Багрянородный. Об управлении империей. – Москва, 1991. – С. 314.

³ Коваленко В. П., Казаков А. Л. Літописний Любеч: наслідки та перспективи досліджень // Чернігівська земля у давнину і Середньовіччі. – Чернігів, 1994. – С. 33.

мав укріплену площу 10 га, саме тому дослідники й зараховують його до категорії міст⁴.

Ця перша згадка Любеча на сторінках літопису опосередковано вказує, що він, можливо, був стратегічно важливим пунктом і мав оборонне значення, адже не дарма Борис Рибаків назвав його "північними воротами Руської землі", тому що він охороняв Київ від півночі⁵. Археологічні знахідки з посаду Любеча, датовані IX–X ст., показують, що в цей час поселення сіверян (маркується знахідками роменської археологічної культури) тут уже існувало⁶.

До того ж, у трактаті "Про управління імперією" Костянтин Багрянородний у X ст. докладно описував полюддя – масштабний захід зі збору данини. Він перерахував шість міст на Дніпрі, серед яких був і Любеч – "Теліуц" між Новгородом та Києвом, повз які пролягав шлях збирачів полюддя⁷. Оскільки Любеч згаданий у списку міст, звідки до Києва йшли човни "моноксили" – однодеревки, дослідники роблять висновок, що вже в X ст. це були потужні торгово-економічні та політичні центри Русі, де перебували великокнязівські дружини на чолі з посадниками⁸. Любеч, природно, мав свій зиск від міжнародної торгівлі, що здійснювалася по цьому шляху, тому київський князь мусив контролювати перерозподіл прибутків і надходжень від неї. Отже, згадка Любеча в ПВЛ вже у IX ст. не видається такою дивною.

Уважний аналіз текстів літописних повідомлень за 80-ті роки IX ст. дає можливість припустити, що звістки під 882 та 884 р. (що Олег наклав данину на сіверян⁹) належать до одного року. Якщо Олег спустився Дніпром, захопив Любеч і посадив там свого намісника, отже, була необхідність вже тоді, одразу ж, збирати там данину з підлеглих племен, у зв'язку з чим чинити суд, керувати адміністрацією.

Друга згадка про Любеч – у договорі Олега з Візантією 907 р. на шостому місці у списку руських міст після Києва, Чернігова, Переяслава, Полоцька і Ростова, яким Константинополь зобов'язувався сплачувати "уклади"¹⁰. Це визначає високу позицію у рейтингу давньоруських міст X ст. Федір Гіляров підкреслив, що в зазначених у договорі містах сиділи намісники князя Олега. У деяких джерелах Любеч названий на п'ятій позиції, проте в них зі списку перед Любечем випадає Переяслав¹¹. У будь-якому разі Любеч називається після Чернігова як другий після столиці центр майбутнього Чернігівського князівства.

⁴ Коваленко В. П. Основні етапи розвитку літописних міст Чернігово-Сіверської землі (IX–XIII ст.) // Український історичний журнал. – 1983. – № 8. – С. 121–123.

⁵ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества в XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С. 384.

⁶ Древняя Русь: Город, замок, село. – Москва, 1985. – С. 95–96; Казаков А. Л., Марченко В. М. Південно-західна частина Любецького Посаду в IX–XIII ст. // Ста-

рожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 37; Комментарий... – С. 313.

⁷ Константин Багрянородный. Об управлении... – С. 45.

⁸ Комментарий... – С. 292.

⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 17; Гильяров Ф. Предания русской начальной летописи. – Москва, 1878. – С. 139.

¹⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 22.

¹¹ Гильяров Ф. Предания русской начальной летописи. – С. 163, 166, 168.

Третя згадка Любеча – під 1015–1016 рр. – у контексті просування князя Ярослава Володимировича з Новгорода проти брата Святополка. Вони зустрілися в Любечі на Дніпрі, де на початку 1016 р. й відбулася Любецька битва. Це одне з центральних повідомлень про події боротьби за владу після смерті Володимира Святославовича. Як у Лаврентіївському, так і в Іпатіївському літописах опис Любецької битви співпадає дослівно, лише різняться написання назви самого міста – “Любчу” в Іпатіївському [далі – Іп] та “Любичу” у Лаврентіївському [далі – Лавр] літописах, оскільки обидва повідомлення вийшли з ПВЛ¹².

Любецька битва 1016 р. конкретизується у пізньому Никонівському літописі¹³ (ім'я воєводи Святополка – Вовчий Хвіст, а також деталі зради Святополкового воїна) та у Синодальному списку Новгородського Першого літопису (далі – НПЛ), але без згадки про сам Любеч¹⁴, оскільки Синодальний список на початку пошкоджений. Видно, що це повідомлення було у складі Початкового зводу, адже усі наступні роки у Синодальному списку або пусті, або дуже коротко заповнені інформацією. Як потрапило повідомлення про Любецьку битву до НПЛ? Можливо, враження від неї могли принести новгородці, що були у війську Ярослава.

Не дивно, що вирішальна битва між Ярославом та Святополком відбулася саме у Любечі. Вже після аналізу трьох перших літописних згадок впадає у вічі те, що Любеч був стратегічним пунктом під час походів на Київ, у боротьбі за владу. Він охороняв, захищав “щитом” столицю від півночі. Під час походів та як місце битв він був зручний – розташований на Дніпрі, як би поділяв територію Русі на правий і лівий берег. Мабуть, щоб утвердитися у Києві аж до XII ст., потрібно було підкорити Любеч, що і зробив свого часу князь Олег. Це був плацдарм для захоплення Києва.

Видно, сам князь Олег оцінював значення Любеча як стратегічного пункту, оборонного, торговельно-економічного, адміністративного центру, тому і забезпечив йому фінансування “ззовні”. Любеч був князівською резиденцією, місцем битви, центром торгівлі, а навіть релігійним центром.

Вважається, зокрема, що найдавніший давньоруський печерний монастир знаходився саме у Любечі. Про це опосередковано згадує Іп. під 1051 р., де вказано походження монаха Антонія, співзасновника Києво-Печерського монастиря¹⁵. Його світське ім'я досі не з'ясоване, оскільки у літописі існує прогалина, пропуск. Такий пасаж, що чоловік з Любеча мав “мирське” ім'я, вказує, що у нього вже було і церковне ім'я, а там, у Любечі, він вів чернечий спосіб життя. Виникненню християнської печерної аскези у Любечі сприяли місцеві ландшафти, затишна місцевість, близькість до релігійного центру Русі – Києва. Після прощі Антонія на

¹² Ипатьевская летопись. – Стб. 129; Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1997. – Т. 1. – Стб. 141–142.

¹³ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – Москва, 2000. – Т. 9. – С. 75.

¹⁴ Новгородская Первая летопись старшего и младшего извода / Под ред. А. Н. Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С. 15.

¹⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 144; Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик (Вступ, текст, примітки). – Київ, 1991. – С. 8–9.

Афон традиції печерного монастирського життя у Любечі все більше поширюються аж до ХІХ ст.

Проте понад століття, до 1051 р., літописи про Любеч мовчать. Але можна здогадатися, що в цей час він розвивався і розбудовувався.

Показовим є і проведення у Любечі доленосного для державотворення Русі князівського з'їзду, про який повідомляє ПВЛ під 1097 р. Для цього було декілька причин, які показав Петро Толочко. Тут розташовувалася зручна князівська резиденція, це не була столиця, де у будь-яку мить київські бояри могли підняти повстання у разі непогодження з прийнятими рішеннями. Це затишна місцевість поблизу Києва, до якої усі шість князів – учасників з'їзду – легко могли дістатися. До того ж, київський князь Святополк Ізяславович та його союзник Володимир Мономах вирішили убезпечити себе від можливих рішучих дій свого кузена Олега Святославовича, якого рішеннями цього з'їзду намагалися вгамувати, що їм і вдалося за допомогою пониження політичного статусу Олега до рівня його молодшого брата Давида Святославовича. Крім того, Олегу було простіше приїхати на з'їзд саме до Любеча, оскільки він належав йому та був "родовим гніздом руських князів"¹⁶.

Найбільша частотність згадування Любеча в літописах припадає на 6654–6662 рр. (1146–1154 рр.) в описі подій, пов'язаних із боротьбою за київський князівський стіл, яким присвячено чотири статті Київського літопису ХІІ ст. (далі – КЛ). Усі вони стосуються захоплення або пляндрування міста князями Мономашичами як центру землі Ольговичів, що постійно фігурував у військових діях: місто було важливим політико-економічним об'єктом володінь Ольговичів, де знаходилася їх "вся жизнь"¹⁷. Тому спустошенням і пограбуванням Любеча відверто вихвалялися Мономаховичі – Ізяслав Мстиславович та його брат Ростислав.

На відрізьку 1147–1154 рр. ще Б. Рыбаков виділив у КЛ 9 фрагментів чернігівського з походження літопису Ольговичів¹⁸. Можна припустити, що згадки Любеча у контексті подій війни відносяться до уривків з Чернігівського літопису Ольговичів (Літопису Святослава Ольговича, або Повісті Святослава Ольговича, як ще називають ці фрагменти дослідники¹⁹). Порівнюючи їх зі згадками Любеча в середині ХІІ ст. у Московському літописному зводі кінця ХV ст. (далі – МЛ), а також Воскресенському літописі ХVІ ст., і враховуючи існування так званого "південноруського джерела", згідно з ідеєю Арсенія Насонова²⁰, під цими роками у складі

¹⁶ Толочко П. П. Любецький з'їзд князів // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 11; Рыбаков Б. А. Киевская Русь... – С. 448.

¹⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 361–363.

¹⁸ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания, былины, летописи. – Москва, 1963. – С. 306.

¹⁹ Там же. – С. 306; Вілкул Т. Л. Літопис Святослава Ольговича // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега

Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ; Львів, 2004. – Т. 2. – С. 63–74; Котляр М. Ф. Київський літопис ХІІ ст. Історичне дослідження. – Київ, 2009. – С. 36, 114–117; Толочко П. П. Русские летописи и летописцы X–XIII вв. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 146–147.

²⁰ Насонов А. Н. Московский свод 1479 г. и его южнорусский источник // Проблемы источниковедения. – Москва, 1961. – Вып. 9. – С. 366, 372; Его же.

МЛ, можна підтвердити чернігівське походження літописних записів XII ст. про Любеч.

Розглянемо докладніше ці згадки. У 1147 р. Ростислав каже брату Ізяславу Мстиславовичу (союзнику у війні проти Юрія Довгорукого), що він спалив Любеч, чим завдав великих збитків Ольговичам – їхнім супротивникам²¹. Отже, там знаходилася резиденція Ольговичів. Вони контролювали приплив Дніпром срібної монети, товарів; отримували зиск, тому там і концентрувалися основні їх прибутки. Характерно, що під цим роком вперше згадані прикордонні сіверські міста з Переяславським князівством – Всеволод, Уненеж, Білавежа, Бохмач, Глебль, які захопив Ізяслав Мстиславович під час війни за Київ з Юрієм Долгоруким. У МЛ та Воскресенському літописі вона віднесена до 1148 р., причому Любеч названий “Любобечем” та “Любобежем”²². Це єдині літописи, де Любеч названий так і лише один раз. Згадуючи у звертанні до Ізяслава Любеч, Ростислав хоче підкреслити успіхи і перемоги Ізяслава проти Юрія Долгорукого та Святослава Ольговича.

Унікальна згадка про Любеч під 1148 р. в Іп. – “Любеч – вся жизнь” Ольговичів – продовжує опис перемог Ізяслава Мстиславовича у міжусобній війні за київський князівський стіл²³. Знову описана битва біля Любеча Ізяслава проти Ольговичів і їх союзників – половців. Обидві сторони усвідомлювали значення Любеча, саме тому основні події точилися навколо чернігово-сіверських міст. Загалом літописна стаття 6656 (1148) р. присвячена звертанню до Юрія Долгорукого усіх Ольговичів за допомогою після грабунку прикордонних міст Чернігівського Задесення, який вчинили Ізяслав Мстиславович та його союзники²⁴ з переліком усіх повоєнованих міст (“за Десной городы”) й характеристикою Любеча як “всеї жизни нашей (Ольговичів – І. Ч.)”. Вживання також прямої мови дає змогу припустити співчутливе ставлення автора до описаних подій і його відношення саме до Ольговичів та чернігівської місцевості.

Під 1152 р. Любеч згаданий знову на шляху Дніпром²⁵ як пункт, повз який можна було добратися з Північної до Південної Русі (Києва та Чернігова): оминати на Дніпровському (Любецькому шляху) це місто було неможливо. В описаному контексті воно знаходилося на шляху Ростислава Мстиславовича, який просувався зі Смоленська, й Ізяслава Мстиславовича до Чернігова. Любеч розташовувався на перетині транспортних і водних магістралей у Чернігівському князівстві. Тому літописці та князі не обходили його увагою: захоплення Любеча означало те, що Чернігів також буде взятий. Це літописна стаття про битву за Чернігів між Юрієм Долгоруким, Святославом Ольговичем та половцям з одного боку, й Ізяславом

История русского летописания XI – начала XVIII вв. – Москва, 1969. – С. 288–290.

²¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 356–357.

²² Московский летописный свод конца XV в. / Под ред. М. Н. Тихомирова // ПСРЛ. – Москва; Ленинград, 1949. –

Т. 25. – С. 43; Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. – Москва, 2001. – Т. 7. – С. 43.

²³ Ипатьевская летопись. – Стб. 361.

²⁴ Там же. – Стб. 363.

²⁵ Там же. – Стб. 456; Московский летописный свод... – С. 57; Летопись по Воскресенскому списку. – С. 59.

Давидовичем, Ізяславом і Ростиславом Мстиславовичем, В'ячеславом Володимировичем та Святославом Всеволодовичем – з іншого²⁶. Дуже послідовний, із зазначення тривалості опис пересування військ: субота – Юрій Долгорукий у Березому, зранку в неділю – у Гюричеві поблизу Чернігова, наступного дня – йдуть Святослав та Юрій до Чернігова; 12 днів стояли під Черніговом Святослав та Юрій Долгорукий, але так і не захопили місто. Видно, що літописець добре орієнтувався на місцевості (р. Свинь, Березий, Семинь під Черніговом) – знав топоніми, час переходу з одного місця до іншого, оскільки, вірогідно, був його учасником. Це вказує на писемну манеру сучасника подій – літописця, наближеного до Святослава Ольговича²⁷. Також, як зауважила Тетяна Вілкул, у статті фігурує “сія сторона Днепра” щодо с. Ольжичі (Лівобережжя), що вказує на авторство чернігівця або суздальця²⁸.

Уже через два роки, під 1154 р., на сторінках літописів знову бачимо Любеч на шляху Дніпром до Смоленська. І знову ним прямував до своїх володінь до Смоленська Ростислав Ізяславович, втікаючи від союзників Гліба Юрійовича – половців під час боротьби за Київ після смерті Ізяслава Мстиславовича, коли Ізяслав Давидович не дав йому Києва²⁹. Видно, що Любеч згаданий побіжно, без деталей і докладнішої інформації. Ставлення до Ростислава та його сина Святослава з боку літописця тут навіть вороже.

У боротьбі Мономашичів з Ольговичами Любеч знову відзначений під 6667 (1160) р., тільки вже як “попсоване” половцями місто у Чернігівському князівстві його підкорив Ізяслав Давидович. У списку “пустых” міст Святослав Ольгович назвав Любеч другим після Морівійська. Навряд чи це вказує на нього як другий на той час за значенням після Морівійська у Чернігівському князівстві. Радше, упорядник літопису перерахував міста з півночі на південь, вклавши ці слова в уста Святослава Ольговича.

У літописній статті також згадані послі Ізяслава Давидовича (Гліб Рокошич) і Святослава Ольговича (Георгій Іванович, брат Шарухана) та пряма мова Святослава, який звертається до небесних сил та Ізяслава не воювати у Чернігівській волості³⁰. Зворот “и рѣ Сѣославъ” (давальний самостійний із дієсловом мовлення) – це риса літописця ігумена Києво-Печерської обителі Полікарпа, зафіксована, на думку Віри Франчук, саме на чернігівських фрагментах³¹. Текст насичений ще й звертаннями до Бога – “а Бѣ́ будетъ с тобою”, “да Бѣ́ буди за всимъ”, християнських чеснот – “Ги́ вижь мое смиренне колико на ся поступахъ не хотя крови пролити хртѣаньски...”, що також характерно саме для чернігівських уривків Святослава Ольговича³². Цей запис зі згадкою про Любеч належить

²⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 456–458.

²⁷ Вілкул Т. Л. Літопис Святослава Ольговича. – С. 64.

²⁸ Ее же. “Сторона/страна”: словоупотребление и географические представления летописцев XI–XIII вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 2006. – Москва, 2010. – С. 127.

²⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 474–475; Лаврентьевская летопись. – Стб. 343.

³⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 499–500.

³¹ Франчук В. Ю. Киевская летопись: состав, источники в лингвистическом освещении. – Киев, 1986. – С. 81.

³² Там же. – С. 22–23.

до чернігівського джерела, вставленого до Київського літопису, оскільки наявна пряма мова Святослава до Ізяслава Давидовича, літописець співчуває йому та виправдовує його.

Остання згадка про Любеч на сторінках літописів датується 1180 р. у КЛ, що лапідарно повідомляє про князівський “снем” у Любечі, який зібрав Святослав Всеволодович, чернігівський і згодом київський князь³³. Упорядник літопису наголосив на стратегічному значенні Любеча у системі володінь Святослава Всеволодовича. Саме тому його обрано для переговорів з братами. Там була замська резиденція Ольговичів, де традиційно збиралися князівські з’їзди. Тому можна припустити, що це повідомлення до потрапляння на сторінки Київського літопису належало до чернігівського літописання. Характерно, що Ольговичі названі іменами – Святослав, Ярослав (Всеволодович – *І. Ч.*), Ігор (Святославович – *І. Ч.*) і Всеволод (Святославович – *І. Ч.*), що може вказувати на наближеність літописця до князів. Подія відбувається у Чернігівській землі, тому, можливо, і сам виклад місцевого походження, але інформація про неї включена до Київського літопису під час князювання у Києві Святослава Чернігівського (1181–1194).

Саме Іп найбільше насичений на літописні повідомлення про Любеч серед інших літописів, адже це південноруське місто міжнародного значення не міг оминати своєю увагою південноруський упорядник зводу. У північному з походження НПЛ прямого згадування про Любеч немає, за винятком уривку з опису Любецької битви 1016 р. в Синодальному списку (НПЛ старшого ізводу). НПЛ вважається авторитетним джерелом з давньої історії, особливо його Синодальний список, що останнім часом все частіше привертає увагу дослідників. При цьому у його ранніх повідомленнях ні першої літописної згадки про місто 882 р., ні другої під 907 р. немає, оскільки НПЛ не має викладу ПВЛ, а опис подій розпочинається з 1016 р. Таке співвідношення згадок є зрозумілим, адже НПЛ був порічним літописом, що зосереджував увагу переважно на місцевій інформації³⁴.

Деяких вказівок про Любеч не знає й Лавр. Це пояснюється тим, що Іп докладніше переповідав події у Південній Русі, оскільки, як вважав А. Насонов, ті відомості з КЛ, що не знайшли відображення в Лавр., походять з чернігівського літописання³⁵.

Отже, за нашими підрахунками, в Іп Любеч згадано в 11 літописних статтях, іноді декілька разів під одним роком. Упродовж 1118–1167 рр. Любеч згадано 21 раз (Любеч стоїть на третьому місці за кількістю записів після Чернігова та Новгород-Сіверського), а в 1174–1199 рр. – лише один раз. Отже, у КЛ (складова частина Іп) збереглося 22 нотатки про Любеч. Переважна їх більшість належать до XII ст. і наявні в КЛ. Саме в ньому зберігся літописний відрізок під 6654–6675 (1146–1167) рр., насичений чернігівськими фрагментами, присвяченими боротьбі Юрія Долгорукого за Київ, до якої були втягнуті як князі Ольговичі, так і Давидовичі, а також

³³ Ипатьевская летопись. – Стб. 613.

³⁴ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – Мо-

сква; Ленинград, 1947. – С. 202–203, 208.

³⁵ Насонов А. Н. История русского летописания. – С. 106.

князюванню у стольному граді Ізяслава Давидовича, та цілий комплекс записів, присвячених родині Святослава Ольговича.

Комплекс повідомлень ПВЛ та переважно КЛ доводить значення Любеча як військово-політичного, економічного та культурно-релігійного центру Чернігівської землі, що страждав від набігів ворогів під час боротьби за Київ у 40–50-х роках XII ст., оскільки повз нього проходив водний шлях Дніпром, що поєднував Північ з Півднем Русі та Скандинавію з Візантією. З чим пов'язане різке падіння кількості згадок (інтересу літописця?) наприкінці XII ст.? На нашу думку, Любеч до середини XIII ст. вже втрачає значення, тому жоден літописний звід на початку – у середині XIII ст. про нього не згадує. Мабуть, уже від XIII ст. давній шлях занепав, тому Любеч зник зі сторінок літописів.

Утім, з'ясування витоків та джерел літописних повідомлень про Любеч потребує подальших досліджень.

*Чернігівський національний педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка*